

ІСТОРИЧНІА РЕТРОСПЕКТИВА ЗМІН ПОГЛЯДІВ НА КОНФЛІКТ

HISTORICAL RETROSPECTIVE OF CHANGING VIEWS ON CONFLICT

УДК 316.48

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.74.63>

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Красін С.А.

доктор філософії з освітніх, педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Красіна Г.В.

доктор філософії з освітніх, педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Кондрацька Л.В.

к.психол.н., доцент, доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

У статті здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз трансформації поглядів на витоки, природу та функції конфліктів від найдавніших часів до кінця XX століття. Зазначено, що конфлікти супроводжують людство упродовж усього його існування, охоплюючи багато різних сфер взаємодії як між окремими індивідами і їх сім'ями, так і між суспільними класами, націями, релігіями, народами та державами. В роботі проаналізовано погляди античних філософів (Анаксимандра, Конфуція, Геракліта, Платона, Демокрита, Арістотеля), мислителів Середньовіччя і Нового часу (А. Августина, Ф. Аквінського, Ф. Бекона, Н. Макіавеллі, Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббса тощо), а також більш сучасних дослідників конфлікту (Г. Зіммеля, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа, Л. Козера, К. Боулдінга, А. Раппопорта та ін.). Дослідження демонструє, що у різні історичні періоди мислителі й науковці трактували конфлікт за різними критеріями та ознаками, розглядаючи його як категорії добра та зла, людського та Божого, соціального та індивідуального. Розкрито еволюцію парадигми від репресивно-негативного сприйняття конфлікту до конструктивного функціоналізму, який визнає позитивні соціальні наслідки конфліктних процесів, бачить в них джерела розвитку як кожної окремої соціальної групи, так і людства і цілому. Зроблено висновок, що конфлікт є складним, багатовимірним феноменом, обумовленим психологічними, соціальними, політичними, ціннісними та культурними чинниками, а його виникнення пов'язане з процесами соціалізації, нерівного доступу до ресурсів, потреб, мотивації та багатьох складових внутрішнього світу особистості. Встановлено, що значним кроком в дослідженні протиріч і конфліктів стало створення окремого розділу «Теорія конфлікту». Обґрунтовано доцільність подальших міждисциплінарних досліджень конфліктів з метою розробки ефективних механізмів їх попередження, врегулювання та конструктивного подолання.

Ключові слова: конфлікт, соціальний конфлікт, міжособистісний конфлікт, соціум,

індивід, особистість, відносини, потреби, мотивація.

The article provides a thorough theoretical analysis of the transformation of views on the origins, nature and functions of conflicts from ancient times to the end of the 20th century. It is noted that conflicts have accompanied humanity throughout its existence, covering many different spheres of interaction, both between individuals and their families, and between social classes, nations, religions, peoples and states. The work analyzes the views of ancient philosophers (Anaximander, Confucius, Heraclitus, Plato, Democritus, Aristotle), thinkers of the Middle Ages and Modern Times (Augustine of Hippo, Thomas Aquinas, Francis Bacon, Niccolò Machiavelli, Jean-Jacques Rousseau, Thomas Hobbes, etc.), as well as more modern researchers of conflict (Georg Simmel, Talcott Parsons, Ralf Dahrendorf, Lewis Coser, Kenneth Boulding, Anatol Rapoport, etc.). The study demonstrates that in different historical periods, thinkers and scientists interpreted conflict according to different criteria and features, considering it as categories of good and evil, human and divine, social and individual. The article reveals the evolution of the paradigm from a repressive and negative perception of conflict to constructive functionalism which recognizes the positive social consequences of conflict processes and sees in them sources of development of both each social group and humanity as a whole. It is concluded that conflict is a complex, multidimensional phenomenon, determined by psychological, social, political, value and cultural factors, and its emergence is associated with the processes of socialization, unequal access to resources, needs, motivation and many components of the inner world of the individual. It is established that a significant step in the study of contradictions and conflicts was the creation of Conflict Theory. The feasibility of further interdisciplinary studies of conflicts is substantiated in order to develop effective mechanisms for their prevention, regulation and constructive resolution.

Key words: conflict, social conflict, interpersonal conflict, society, individual, personality, relationships, needs, motivation.

Конфлікти є невід'ємною частиною існування людства від стародавніх часів до сьогодення, виникаючи в різних сферах життя і взаємодії між людьми [6, с. 7]. Питання щодо причин виникнення конфліктів і можливостей їх подолання завжди цікавили філософів, психологів, істориків, політологів. Так, стародавні філософи розглядали це питання в категоріях добра і зла, порядку і хаосу. Політологи та історики пов'язували їх з періодами розквіту та занепаду держав. Психологи бачать конфлікти в контексті відсутності згоди між двома або більше сторонами. Знання про можливість запобігання та вирішення конфліктів викликає цікавість в науковців і практиків багатьох сфер діяльності і наукових галузей. Але, не зважаючи на широкий інтерес до цієї теми, конфлікти зали-

шаються недостатньо вивченим явищем. Питання конфліктів і їх місця в суспільному житті потребує подальшого поглибленого вивчення. Це пов'язано з їх різноманітністю, складною структурою і кількістю сфер проявлення. Дослідження і аналіз поглядів науковців на конфлікти в різні історичні періоди існування людства є важливим кроком на шляху вирішення цього завдання.

Метою статті є дослідження змін поглядів на конфлікт в історичній ретроспективі починаючи з античних часів до кінця XX століття.

Виклад основного матеріалу. Древньогрецький філософ Анаксимандр (610–547 pp. до н. е.) вважав, що джерелом всесвіту є нестаріючий і нескінчений початок – апейрон. За ствердженням філософа апейрон поділяється на фізичні проти-

лежності, які є основою створення всесвіту. Ідеї Анаксимандра полягли в основі поглядів щодо боротьби та єдності протилежностей [6, с. 8].

Філософ стародавнього Китаю Конфуцій (551–479 рр. до н. е.) бачив джерело конфліктів в поділенні людей на дві категорії: благородних і простолюдинів. На його думку відсутність вихованості і освіти в простолюдинів веде до порушення норм людських стосунків, тому основа конфлікту – неосвіченість і невихованість [2, с. 30].

Філософи античних часів розглядали конфлікт, як важливу і необхідну складову буття. Так, Геракліт (520–460 рр. до н. е.) вважав, що все в світі народжується через ворожнечу і розбрат, війна є єдиним законом Всесвіту, батьком і царем всього [2; 9]. Платон і Демокріт, навпаки, розглядали війну як зло, ототожнюючи її з найгострішим соціальним конфліктом [2; 6; 9]. На думку Арістотеля (384–322 рр. до н. е.) мирне буття людей існує завдяки державі, яка є інструментом примирення людей. Поза державою люди стають небезпечними і агресивними [2, с. 30–31]. Аналізуючи конфлікти, філософ зазначав, що останні починаються через нерівність в почестях, бажання жити в радості серед насолод, майнову нерівність, наміри без перешкод задовольняти свої бажання. Також до причин конфлікту Аристотель відносив нерівність прав, страх політиків втратити свої цивільні права та небажання сплачувати податки [9, с. 100].

Аврелій Августин (354–430 рр.) дотримувався думки, що людська і божественна історія протікають одночасно в нероздільних, протилежних сферах. Тому історія є битвою двох царств – Божого та земного. Війна є справедливою за умови, що вона заповіdana Богом або законною владою [2; 7].

Фома Аквінський розглядав війни, як допустиму складову життя суспільства. Справедливість, на його думку, полягла в наданні кожному всього, що йому належить. Як і Аристотель, він розрізняв розподільну та врівняльну справедливість [2, с. 31].

Т. Мор, Е. Роттердамський та Ф. Бекон розглядали конфлікт, як негативний феномен. Е. Роттердамський зазначав наявність власної логіки конфлікту, що має ланцюгову реакцію. Завдяки цій реакції конфлікт втягує в сферу свого впливу нові сили [2; 9]. На думку Ф. Бекона причинами конфліктів є все, що згуртовує людей на спільну справу – зміни законів та звичаїв, релігійні нововведення, податки, піднесення недостойних людей, пригнічення населення, нерозсудливі домагання політиків тощо. Науковець вважав, що від кожного конфлікту існують свої ліки. До найважливіших Ф. Бекон відносив усунення голоду, убогості та інших матеріальних причин [1; 6].

Н. Маккіавелі, проводячи аналіз економічних та соціальних аспектів конфлікту, створює образ «публічної безпеки», що базується на специфіці людської природи, а саме – на базовій потребі в безпеці. Людям властиві конкуренція і боротьба, протистояти яким може лише держава, змушуючи людей дотримуватись законів. На думку Маккіавелі,

приборкання соціальних і політичних конфліктів можливо лише завдяки застосуванню з боку влади сили, яка породжує страх [2; 5; 8].

І. Кант, як і Т. Гоббс, вважав природним станом буття людей загрозу та війну. На думку науковців стан миру не є природним процесом. Т. Гоббс зазначав, що люди за своєю природою егоїстичні та ледачі. Первинний стан людства – це війна проти всіх, тому кожному належить виключно те, що він зміг захопити і тримати завдяки своїй силі. Єдиним способом подолання конфліктів Т. Гоббс вважав застосування насильства з боку держави [2, с. 32].

На відміну від Гоббса, Ж. Ж. Руссо стверджував, що люди за своєю природою добрі, миролюбні і створені для щастя. Джерело конфліктів він бачив в організаційних недоліках суспільства, в забобонах та помилках людей. Вирішити конфлікти і відновити властиву людям миролюбність може лише така держава, яка дотримується демократичних норм і не використовує насилля [2; 12].

Г. Гегель головну причину конфліктів бачив в соціальній поляризації між багатіями і змушеним працювати народом. Л. А. Фейєрбах причиною виникнення напруженості і соціальних конфліктів називав зіткнення індивідуального і групового видів егоїзму. [2, с. 32].

В теорії еволюції Ч. Дарвіна головною умовою розвитку живої природи є постійна боротьба за виживання [6, с. 9]. Т. Мальтус та Г. Спенсер бачили конфлікт, як єдину можливість вирішення протиріч і руху вперед. Дослідники відзначали позитивний вплив конфлікту на розвиток кожного окремого індивіду та суспільства в цілому [9, с. 102].

Л. Гумплович розглядав суспільство, як сукупність людей, що знаходяться в стані боротьби за виживання. Характеризуючи соціальні конфлікти науковець зазначав, що останні є сутністю історичного процесу. Конфлікти існують завжди, змінюється лише їх форма. Їх слід шукати як у природі людини, так і в соціальних феноменах різних культур. В той же час Гумплович дотримувався думки, що конфлікти сприяють єдності суспільства [6; 11].

Соціологічна теорія К. Маркса розглядала соціальні конфлікти не лише як можливі, а й неминучі явища буття суспільства в умовах класової боротьби [2; 6]. Г. Ратценхофер, вивчаючи боротьбу за існування, зазначав, що основними процесами і явищами життя є абсолютна ворожість рас. В подальшому з цих процесів було виведено теорію конфліктності суспільних відносин. В. Самнер започаткував системне дослідження норм соціальної поведінки, міжгрупових та внутрішньогрупових відносин. Науковець дійшов висновку, що конфлікт інтересів є ключовим соціальним конфліктом і через цей конфлікт гинуть найслабкіші [6, с. 9–10].

На думку Т. Парсонса суспільство є системою відносин, до важливих складових якої належать певні цінності і норми. Науковець стверджував, що будь яка соціальна система є відносно стійкою і ха-

рактизується інтегрованою структурою. Всі елементи соціальної системи через свої функції підтримують її стійкість. Стабільність і інтеграцію соціальної структури забезпечує ціннісна згода членів суспільства. Можливість виникнення конфліктів прихована в самому процесі соціалізації. Конфлікт може виникнути через невідповідність або напруженість між фізіологічними потребами організму та потребами в соціальних стосунках [2; 14].

Г. Зіммель розглядав конфлікт як неминучий соціальний феномен, який пов'язано з людською природою та інстинктом агресивності. Саме Г. Зіммель першим ввів в науковий обіг термін «соціальний конфлікт». На його думку, конфлікт сприяє соціальній інтеграції, визначає характер соціальних утворень, зміцнює принципи і норми. Науковець зазначав, що конфлікт займає особливе місце серед інших форм соціальної взаємодії, до яких він відносив договір, авторитет, співробітництво, підпорядкування тощо [6; 9]. Конфлікт є складовою взаємопов'язаних процесів асоціації й дисоціації елементів соціальної структури. Джерелом конфліктів є зіткнення як інтересів, так й притаманних людям інстинктів ворожості [2; 13].

Погляди Г. Зіммеля знайшли відгук у соціологів чиказької школи, які розглядали соціальні процеси в контексті таких типів взаємодії, як змагання, конфлікт, асиміляція й пристосування. Наприклад, А. В. Смолл розглядав конфліктність з точки зору конфлікту інтересів, які панують в суспільстві. Для окремих індивідів боротьба відбувається навколо власних інтересів, а в суспільстві боротьба є результатом конфлікту інтересів соціальних груп [6; 11].

М. Вебер дотримувався думки, що причиною соціальних конфліктів є різностатусність груп, з яких складається суспільство. Будь яка надія на можливість їх усунення є ілюзією [2, с. 33–34].

Німецький соціолог Р. Дарендорф зазначав, що конфлікт є головною категорією соціології. За його висловом наявність конфліктів є природним станом суспільства, а їх відсутність, навпаки, чимось дивовижним і ненормальним. Конфлікти можуть бути не лише загрозою, а й джерелом розвитку і збереження на основі позитивних змін. При цьому конфлікти можуть мати різний характер, залежно від сфери соціального конфлікту (громадянська війна, страйк, політична дискусія тощо). Соціальним конфлікт стає у випадках, коли його можна вивести з одиниць соціальної структури.

Згідно з поглядами Дарендорфа, соціальному конфлікту притаманні елементи в будь яких співвідношеннях прихованих чи наявних протилежностей. Дослідник зазначає, що:

- основою конфліктів будь-якого суспільства є владні відносини;
- конфлікти неминучі, тому слід фокусуватись на їх урегулюванні, а не на вирішенні;
- загостренню конфліктів сприяє надмірна концентрація влади чи неможливість для певних груп цю владу отримати [2, с. 34].

Дарендорф вважав, що існують три способи регулювання конфліктів: придушення, скасування та урегулювання. Придушення треба використовувати разом з іншими методами. Це допоможе запобігти руйнівних наслідків. Скасування він розглядав як недостатньо ефективний спосіб через те, що в цьому випадку сама проблема не зникає, відбувається лише створення ілюзії вирішення конфлікту. Найефективнішим способом є урегулювання, яке, хоча і не вирішує конфлікт повністю, але створює умови для його контролю і запобігання серйозних зіткнень [9, с. 103].

Італієць В. Парето наголошував на подвійній психології людини. В своїй теорії еліти дослідник зазначав, що суспільні теорії і ідеології – лише ширма, яка скриває продиктовані почуттями й емоціями дії, а соціальну поведінку людини детермінують ірраціональні пласти психіки. Згідно з теорією французького філософа і соціолога Ж. Сореля конфлікти є ознакою ірраціонального характеру суспільства. Вони заперечують ідею прогресу соціуму і утверджують стихійний рух людства [6, с. 10–11].

Важливі зміни у ставленні до вивчення проблеми конфліктів відбулись наприкінці XIX – початку XX століття, коли соціологія виокремила їх в окремий розділ «Теорія конфлікту», відводячи конфліктам центральне місце в житті суспільства. В межах цієї теорії науковці, досліджуючи джерела зародження конфліктів, розглядали в їх якості психологічні, біологічні та соціальні фактори [2; 9].

В цілому на початку XX століття формується три вектори розуміння конфлікту. Перший враховує фактори житті людини і суспільства, які є причиною зародження конфліктів. Другий спрямовано на розуміння і розкриття позитивних функцій конфліктів. Третій вектор звертав увагу на певні колізії, що виникають в результаті будь яких протилежних позицій в меншості і більшості різних керованих груп суспільства [6, с. 11].

Автор психоаналізу З. Фрейд зазначав, що внутрішньоособистісні конфлікти є результатом зіткнення несвідомих психічних сил, основою яких є лібідо, й необхідності вистояти у ворожому соціальному середовищі. Перешкоди з боку середовища пригнічують енергію несвідомих потягів, що проявляється у вигляді невротичних синдромів. Причини внутрішньоособистісних конфліктів потрібно шукати саме в несвідомому [6, с. 11].

За визначенням американського соціолога Л. Козера соціальний конфлікт – це боротьба за цінності й претензії на владу, ресурси й певний статус. Метою цієї боротьби є заподіяння шкоди, нейтралізація або знищення суперника [9, с. 103]. Козер зазначав, що соціальних груп, де не було б конфліктів, не існує. На його думку, чим більше незалежних конфліктів, тим краще [6, с. 13]. Соціальні конфлікти виконують як деструктивні, так і конструктивні функції. Деструктивними

є погіршення взаємостосунків між учасниками конфлікту, неадекватна поведінка, відсутність розуміння, бачення в опонентах ворогів, залучення до боротьби інших людей, акцент на перемозі, а не на виявленні проблем і непорозумінь. До позитивних відносяться розвиток і рух вперед до змін, вдосконалення, інновації, згуртування односторонніх, формування в людей стійкості в конфліктних ситуаціях, зменшення синдрому покірності тощо [9, с. 103].

Л. Козер визначив положення конфліктного функціоналізму, основними з яких є наступні:

- вірогідність виникнення конфлікту в груп тим вище, чим більше сумнівів в законному розподілі ресурсів;
- чим більше в групах виникає труднощів, тим більше шансів, що вони будуть ініціювати конфлікти;
- конфлікти, пов'язані з неправдою, протікають більш гостро, ніж конфлікти з об'єктивних причин;
- кількість наявних засобів погашення конфлікту впливає на його інтенсивність, чим засобів менше тим конфлікт більше;
- на тривалість конфлікту впливає рівень єдності у русі до спільної мети, чим єдність менше, тим тривалість конфліктів довше;
- чим менше уваги приділяється інтерпретації символічного змісту перемоги чи поразки супротивника, тим більше тривалість конфлікту;
- чим більш гостро протікає конфлікт, тим більше підвищується згуртованість групи;
- зі збільшенням частоти виникнення конфліктів збільшуються шанси на формування нормативних засобів їх регуляції [6; 10].

Англійський соціолог Е. Гідденс стверджував, що протиріччя не завжди переростають в конфлікти. Для того, щоб таке переростання відбулось, потрібно усвідомлення цих протиріч і мотивація. Американський соціолог К. Боулдінг в «загальній теорії конфлікту» зазначав, що конфлікт – це дозріле й усвідомлене протиріччя і зіткнення інтересів [2, с. 35]. На думку дослідника, в конфліктах є загальні елементи і загальний шлях розвитку. Конфлікт проявляє ситуацію, в якій конфліктуючі сторони усвідомлюють як несумісність своїх позицій, так і ставлення до конфлікту. К. Боулдінг стверджував, що учасники конфлікту розробляють стратегію і тактику боротьби. З цього науковець робив висновок, що конфлікт можна подолати без радикальних змін буття суспільства. Достатньо змінити подразники, маніпулюючи цінностями і пориваннями учасників конфлікту. За К. Боулдінгом є два аспекти конфліктів – статичний і динамічний. Статичний включає сторони конфліктів і існуючі між ними відносини, у динамічному знаходиться все, що пробуджує сили поведінки людини [3, с. 223].

А. Раппопорт виділив три типи конфліктів, які відрізняються за ступенем напруженості, можливостями і засобами їх регулювання:

1) сутичка, коли суперники мають сильні протиріччя і розраховують виключно на перемогу;

2) суперечка, коли можливе певне маневрування і в цілому сторони можуть розраховувати на компроміс;

3) гра, коли обидві сторони взаємодіють в межах однакових правил, тому ця гра триває довго і може не завершитись ніколи.

Д. Ептер поглибив класифікацію А. Раппопорта, додавши причини виникнення. Сутичка виникає з приводу цінності, суперечка – з приводу переваги, гра – з приводу інтересів. К контексті причинності Ептер бачив головне питання в тому, як трансформувати конфлікт цінностей в конфлікт інтересів [2, с. 35].

В Україні проблему конфліктів вивчали науковці М. Бродкін, А. Герасіна, Л. Нечипуренко, М. Пірен, М. Приміш, М. Требін та інші.

М. Пірен характеризує конфлікт, розглядає такі аспекти, як:

- зіткнення протилежних сил, інтересів, поглядів;
- суперечність, що пов'язана з гострими емоційними переживаннями і яку складно вирішити;
- суперечність між людьми під час вирішення тих чи інших питань особистого та соціального життя;
- конфліктну ситуацію плюс інцидент;
- психологічну несумісність сторін, що мають несумісні інтереси та цілі тощо [11, с. 346].

В класифікації М. Пірен конфлікти розглядаються залежно від:

- способу виникнення (насильницькі і ненасильницькі);
- потреб (конфлікти інтересів та поглядів);
- природи виникнення (політичні, економічні, соціальні тощо);
- напрямку дії (вертикальні й горизонтальні);
- кількості учасників (внутрішньоособистісні, міжособистісні, міжгрупові);
- ступеня прояву (відкриті і приховані) [11, с. 42].

Висновки. Теоретичний аналіз змін поглядів на конфлікти в історичній ретроспективі довів, що конфлікт є складним багатовимірним феноменом який завжди був в центрі уваги науковців різних галузей науки. Виникаючи на основі соціальної нерівності, бажання володіти певними ресурсами, потреби в безпеці, боротьби за виживання, конфлікту інтересів, людського егоїзму, релігійних поглядів, цінностей та інші економічні, релігійні, психологічні, політичні, ціннісні та ідеологічні причини конфлікт є невід'ємною частиною життя людства, можливість якої закладено в самому процесі соціалізації. Розуміння причин виникнення протиріч, сфер розповсюдження конфлікту та мотивації учасників сприяє розробці та впровадженню ефективних заходів запобігання, регуляції та вирішення конфліктів. Перспективами подальшого дослідження є комплексне дослідження видів і типів конфліктів в сучасній науковій інтерпретації, аналіз стилів поведінки учасників конфліктних ситуацій та можливості їх запобігання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берлач А.І., Кондрюкова В.В. Конфліктологія: навч. посіб. для дист. навч. К. Університет «Україна», 2007. 217 с.
2. Біляк Ю.В. Історичні аспекти виникнення конфлікту та еволюція поглядів. *Агросвіт*. 2017. № 13. С. 29–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2017_13_7
3. Боднар В. Сучасні теорії конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 15. С. 220–224.
4. Гоббс Т. Левіафан. К. Дух і літера, 2000. 606 с.
5. Загуменна Ю.О. Погляди Ніколло Макіавеллі на публічну безпеку. *Право і безпека*. 2023. № 4 (91). С. 119–128. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.10>.
6. Котлова Л.О. Психологія конфлікту: курс лекцій. Навчальний посібник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 112 с.
7. Кремень В.Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. К.: Книга, 2005. 528 с.
8. Макіавеллі Н. Історія Флоренції. К. Арій, 2024. 480 с.
9. Мигалець О.І. Теорія конфлікту : історія та сучасність. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. Ужгород, 2018. Вип. 16. С. 98–110.
10. Нагаєв В.М. Конфліктологія: Навчальний посібник. К. Центр навчальної літератури, 2004. 198 с.
11. Пірен М.І. Конфліктологія: Підручник. К. МАУП, 2003. 360 с.
12. Руссо Ж.Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. К. Port Royal, 2001. 349 с.
13. Шевель І.П. Культурний розвиток соціальних конфліктів та соціальних рухів. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. 2015. Вип. 9. С. 79–85
14. Юрій М.Ф. Політологія: підручник. К. Дакор, КНТ, 2006. 416 с.